

Date: 29th September-2026

**YUSUF XOS HOJIBNING “QUTADG‘U BILIG” ASARIDA TILNING FAZILATI,
FOYDA VA ZARARLARI HAQIDAGI BOBDA QO‘LLANGAN BADIY TASVIR
VOSITALARI**

Hasanova Aziza Raxatjanovna

ummusolihahasanova@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘rta asr turkiy adabiyotining yirik yodgorligi Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida til odobi masalasining badiiy ifodasi tadqiq etiladi. Tadqiqotning asosiy materialli asarning tilning fazilati, foydasi va zararlari, shuningdek, so‘zlash va sukutning foydasi haqidagi boblaridan olingan baytlardir. Mazkur baytlarda qo‘llangan tashbih, tazod, parallelizm, tarse’, variatsiya va nido kabi badiiy san’atlarning mazmuniy-estetik vazifalari tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida badiiy tasvir vositalari nafaqat fikrni bezash, balki didaktik mazmunni kuchaytirish, tilning inson hayoti va ijtimoiy munosabatlardagi ta’sirini obrazli ifodalash vositasi sifatida xizmat qilishi aniqlandi. Xususan, tilning arslonga qiyoslanishi uning kuchli va xavfli xususiyatlarini ochib bersa, qarama-qarshi ma’noli birliklarning qo‘llanishi so‘zning insonni yuksaltirishi yoki tubanlashtirishi mumkinligini ko‘rsatadi. Shuningdek, takror va parallel konstruksiyalar pand-nasihatlarining ta’sirchanligini oshiradi. Natijalar Yusuf Xos Hojibning didaktik g‘oyalarni badiiy shakl bilan uyg‘unlashtirish borasidagi mahoratini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: Yusuf Xos Hojib, “Qutadg‘u bilig”, til odobi, badiiy tasvir vositalari, tashbih, tazod, parallelizm, tarse’, variatsiya, nido, didaktika.

Abstract. This article examines the artistic representation of speech etiquette in Yusuf Khos Hajib’s “Kutadgu Bilig”, one of the major monuments of medieval Turkic literature. The study focuses on passages devoted to the virtue, benefits and harms of language, as well as the benefits of speaking and silence. Particular attention is paid to the semantic and aesthetic functions of such literary devices as simile, antithesis, parallelism, tarse’, variation and apostrophe. The analysis demonstrates that these devices serve not merely as ornamental elements but also as important means of strengthening the didactic message and expressing the social and moral power of speech. The comparison of the tongue with a lion, for example, conveys both its power and potential danger, while semantic contrasts illustrate how speech can either elevate or humiliate a person. Parallel constructions and repetitions, in turn, increase the expressive and memorable quality of the moral advice. The findings demonstrate Yusuf Khos Hajib’s ability to combine didactic content with artistic expression.

Keywords: Yusuf Khos Hajib, “Kutadgu Bilig”, speech etiquette, literary devices, simile, antithesis, parallelism, tarse’, variation, apostrophe, didacticism.

Аннотация. В статье исследуется художественное выражение речевого этикета в произведении Юсуфа Хос Ходжиба «Кутадгу билиг» — одном из выдающихся памятников средневековой тюркской литературы. Основным материалом исследования являются главы, посвящённые достоинствам, пользе и вреду языка, а

Date: 29th September-2026

также пользе речи и молчания. Анализируются смысловые и эстетические функции таких художественных средств, как сравнение, антитеза, параллелизм, тарсе', вариация и риторическое обращение. Установлено, что данные средства выполняют не только декоративную, но и содержательно-дидактическую функцию, усиливая воздействие авторских наставлений. Сравнение языка со львом раскрывает его силу и потенциальную опасность, а смысловые противопоставления показывают способность слова возвысить или унижить человека. Параллельные конструкции и повторы усиливают выразительность и запоминаемость нравственных наставлений. Результаты исследования свидетельствуют о высоком художественном мастерстве Юсуфа Хос Ходжиба в сочетании дидактического содержания и художественной формы.

Ключевые слова: Юсуф Хос Ходжиб, «Кутадгу билиг», речевой этикет, художественные средства, сравнение, антитеза, параллелизм, тарсе', вариация, риторическое обращение, дидактика.

KIRISH

Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asari XI asr turkiy adabiyoti va tafakkurining yirik yodgorliklaridan biri bo‘lib, unda inson kamoloti, davlat boshqaruvi, adolat, bilim, axloq, do‘stlik, saxovat, qanoat va til odobi kabi masalalar keng yoritilgan. Asarning didaktik xarakteri uning badiiy qiymatini kamaytirmaydi. Aksincha, muallif pand-nasihat mazmunidagi fikrlarni turli badiiy san‘atlar, obrazli ifodalar, qarama-qarshi qo‘yishlar, takrorlar va ohangdor poetik konstruksiyalar orqali ta’sirchan shaklda ifodalaydi.

“Qutadg‘u bilig”da til va so‘zga munosabat insonning axloqiy qiyofasini belgilovchi muhim omillardan biri sifatida talqin qilinadi. Insonning obro‘si, jamiyatdagi mavqei, boshqalar bilan munosabati va hatto hayotidagi ayrim muvaffaqiyat yoki kulfatlar uning so‘ziga bog‘liq bo‘lishi mumkinligi ta’kidlanadi. Shu sababli asarda tilni tiyish, o‘ylab gapirish, oz va mazmunli so‘zlash, noo‘rin so‘zdan saqlanish masalalariga alohida e’tibor berilgan.

Asarning yettinchi bobida tilning fazilati, foyda va zararlari haqida fikr yuritilib, mazkur qism 30 bayt — 158–188-baytlarni qamrab oladi. Shuningdek, yigirma to‘rtinchi bobda so‘zlash va jim turishning foydasi haqida fikr bildiriladi. Ushbu bobda 941–1030-baytlar doirasida til odobi, so‘zning o‘rni va sukutning afzalliklari kengroq yoritilgan. Til va so‘z masalasi asarning boshqa boblarida ham turli jihatlaridan qayta-qayta tilga olinadi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, “Qutadg‘u bilig”dagi til odobi masalasi ko‘pincha axloqiy-didaktik mazmun nuqtayi nazaridan o‘rganilgan bo‘lsa-da, ushbu g‘oyalarning qanday badiiy vositalar orqali ifodalangani va mazkur vositalarning poetik-didaktik vazifasi alohida tadqiq etishni talab qiladi

Tadqiqotning maqsadi — “Qutadg‘u bilig”ning tilning fazilati, foyda va zararlari haqidagi boblarida qo‘llangan badiiy tasvir vositalarini aniqlash va ularning mazmuniy-estetik hamda didaktik funksiyalarini tahlil qilish.

Date: 29th September-2026

Tadqiqotning obyekti — Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asari. Tadqiqotning predmeti — asarning til odobi bilan bog‘liq boblarida qo‘llangan badiiy tasvir vositalari va ularning poetik funksiyasi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundan iboratki, til odobi mavzusidagi baytlar badiiy san‘atlar kesimida tizimlashtirilib, ularning didaktik mazmunni shakllantirishdagi o‘rni tahlil qilinadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda badiiy matnni tahlil qilishning matniy, semantik, poetik va qiyosiy-tahliliy metodlaridan foydalanildi. Avvalo, til va so‘z odobiga bag‘ishlangan baytlar ajratib olindi. Keyingi bosqichda ularda qo‘llangan badiiy tasvir vositalari aniqlanib, ularning mazmuniy va estetik vazifalari tahlil qilindi.

Tadqiqot jarayonida badiiy san‘atlarni aniqlashda mumtoz adabiyot poetikasiga oid ilmiy qarashlar, “Qutadg‘u bilig”ning ilmiy nashrlari hamda asar tiliga bag‘ishlangan tadqiqotlardan foydalanildi. Tahlilda badiiy vositaning faqat nomini aniqlash bilan cheklanilmay, uning baytdagi semantik yuklamasi, didaktik mazmun bilan aloqasi va o‘quvchiga ta’sirchanlik darajasiga e’tibor qaratildi.

Natijalar. Tahlil natijasida “Qutadg‘u bilig”ning til odobiga bag‘ishlangan qismlarida bir qancha badiiy vositalar faol qo‘llangani aniqlandi. Ular orasida tashbih, tazod, parallelizm, tarse’, variatsiya va nido alohida ajralib turadi.

1. Tashbih (o‘xshatish). Tashbih vositasi orqali shoir tilni, so‘zni muayyan foydali yoki xavfli narsalarga o‘xshatadi. Masalan:

*Til arslan turur kör eşikdä yatur,
Aya evlög arsiq bayjñni yeyür.*

Baytida tilni –arslonga o‘xshatadi. Nimga arslon? Arslon – tabiatdagi eng qudratli yirtqich. Til ham shunday qudratga ega: bir so‘z bilan insonni obro‘li qilishi yoki xarob qilishi mumkin. Arslon eshik oldida yotgani – u har lahza hujumga tayyor deganidir. Til ham shunday: bir lahzada jilovdan chiqib, halokatli bo‘lishi mumkin.

"Eşik" (darvoza) ramzi: Arslonning eshikda yotishi– so‘zning og‘izdan chiqish oldidagi "darvoza"ni nazarda tutadi. Yusuf Xos Hojib shu orqali: Har bir so‘zni chiqarishdan oldin to‘xtab o‘ylash kerak, degan pandni beradi.

2. Tazod (qarama-qarshilik). Tildan keladigan yaxshi –yomon oqibatlarni bayon etishda tazod san‘atidan keng foydalanilgan. Jumladan,

*Kişi söz bilä qopti, boldi malik,
Öküš söz başıy yerkä qıldı külik.[5,273]*

Bu baytda Yusuf Xos Hojib so‘zning ikki qarama-qarshi oqibatini tazod orqali ta’kidlaydi: " qopti, boldi malik," (ko‘tarildi, podshoh bo‘ldi) ↔ " başıy yerkä qıldı külik " (boshini yerga xam qildi):

Bir tomondan so‘z insonni hukmronlik darajasiga olib chiqadi, ikkinchi tomondan esa uni boshini xam qiladi, deya ogohlantiriladi.

Yana bir misol:

*Öküš sözlämä söz, birär sözlä az,
Tümän söz tögünin bu bir sözdä yaz.*

Date: 29th September-2026

Baytida ham ikki o'rinda tazoddan foydalanilgan, "Öküş sözlä" va "az sözlä", "tümän söz" bilan "bir söz". Tazoddan maqsad ko'p gapirishni qoralab, oz va mohiyatli gapirishni tavsiya qilishdir. Bu o'rinda Yusuf Xos Hojib "ozroq gapir, lekin ma'noli gapir" degan didaktik pand beradi. 10 000 so'zning tuguni (murakkabligi) bir so'zda yechilishi – sof turkiy falsafiy tafakkur an'analari mos keladi. Bu yerda "bir so'z" – donolikning yuksak darajasi, "tümän so'z" esa bemani talqinlardan iborat.

3. Parallelizm (tarkib va mazmuniy takror). Shoir bayt tuzilishida simmetrik tuzilma orqali ohangdorlik va mazmun ta'sirini oshirishga harakat qiladi. Bunga misol:

Sözünü ködäzgil, başın barmasun,

Tilini ködäzgil, tışın sinmasun. [5,272]

Ikkala misrada ham "ködäzgil" (saqla, himoya qil) fe'li qat'iy buyruq shaklida takrorlanib, harakatning zarurligini ta'kidlaydi.

4. Tarse' Bu bayt **tarse'** san'atiga ham to'la mos keladi, ma'lumki ikki jumla yoki misradagi so'zlarning bir-biri bilan vaznda, ham qofiyada barobar bo'lib kelishi [1,80] bu san'atga xos xususiyatdir.

Sözünü	ködäzgil,	Başın	Barmasun
Tilini	ködäzgil,	Tışın	Sinmasun

5. Variatsiya Yusuf Xos Hojib tomonidan qo'llanilgan badiiy san'atlaridan biri **variatsiya** hisoblanadi. Lotin tilidagi "variation" so'zi "rang-baranglik, o'zgarish, farq qilish" kabi ma'nolarni anglatadi.[6,67] Ushbu san'atda muallif biror fikrni shaklan o'zgartirib, tinglovchining shuuriga va ongiga chuqurroq yetkazishga intiladi. Bunda fikrning asosiy mazmuni saqlanib qoladi, lekin uning ifodalanishi har safar yangilanadi. Yusuf Xos Hojib, ayniqsa, til odoblari va uning fazilatlariga haqida gapirganda, tilning salbiy jihatlaridan ogohlantirishni davom ettiradi va bu fikrni takrorlashdan charchamaydi. Adib, tilni ehtiyotkorlik bilan boshqarishning inson umrini uzaytirishi va ruhiy salomatlikni saqlashda muhim rol o'ynashi haqida doimiy ravishda ogohlantiradi:

Meni emgätür til eđi ög telim

Başım kesmäsünü kesäyin tilim.[8,87]

Yoki

Tilüy käd ködäzgil ködäzildi baş,

Sözünü qisurüyil uzatildi yaş [8.88]

Mazkur baytlarda til ko'plab kulfatlarga sabab bo'lishi, shuningdek, tilni ehtiyotkorlik bilan boshqarish zarurligi ta'kidlanadi. "Tilni kesmasdan, tilni kesish" degan ibora orqali, agar so'zlarimizni ehtiyotkorlik bilan tanlamasak, bu bizning boshimizga kulfat keltirishi mumkinligi ogohlantiriladi. "Agar so'zingni qisqa qilsang, umring uzayadi" degan fikr esa, tilni tiyish va ehtiyotkorlik bilan ishlatish orqali hayotimizni yaxshilash mumkinligini ko'rsatadi. Ikkala baytda ham g'oya bir xil: tilni ehtiyotkorlik bilan boshqarish, ogohlantirish va ehtiyotkorlik bilan so'zlash orqali umrimizni uzaytirish. Bu kabi misollar talaygina,

Date: 29th September-2026

barchasida shoir kitobxonni tildan keladigan ziyonlardan ogohlikka chaqirishdan, uni to'g'ri ishlatish haqida pand berishdan charchamaydi.

7. **Nido** Navbatdagi badiiy tasvir usuli insho turkumiga kiruvchi **nido** san'ati bo'lib, shoir o'zining fikr mulohazalarini biror shaxs yoki, narsaga xitob qilib bayon qiladi.[9,110]

Biligsiz qarayutur belgülig

Yuri ey biligsiz bilig al ülig

Yoki

Tiriglik tiläsä özün ölmägü

Qilinçin sözüñ eđgü tut ey bägü

Yoki

Señä sözlädim men sözüm ey oyul,

Señä berdi bu pand özüm ey oyul. [8,88]

Yusuf Xos Hojib o'z asarida turli xil muomala usullarini qo'llaydi. U ba'zan nodon insonlarga "ey biligsiz" deb murojaat qilsa, boshqa paytlarda dono va bilimdon insonlarga "ey begü" deb xitob qiladi. Bu orqali u o'z fikrlarini va nasihatlarini turli darajadagi odamlar bilan bo'lishadi. Asarining oxirida esa, u Ota qiyofasida o'g'liga "ey oyul" deya o'z pand-nasihatlarini yetkazadi. Bu usul bilan u o'z bilim va tajribalarini avlodlarga yetkazishga harakat qiladi, ularga hayotda to'g'ri yo'lni tanlashda yordam beradi. Yusuf Xos Hojibning bu yondashuvi, uning asarini nafaqat bilim beruvchi, balki tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan bir manba sifatida ajratib turadi.

Yana:

Tilñ käd ködäzgil ködäzildi baş, Sözüñni qisurñil uzatildi yaş.

Birinchi baytda til inson boshiga kulfat keltirishi mumkinligi obrazli tarzda

ifodalangan. Ikkinchi baytda esa tilni ehtiyot qilish va so'zni qisqa tutish bilan insonning hayoti va umri o'rtasidagi bog'liqlik ko'rsatiladi. Har ikkala baytda ham asosiy mazmun — tilni tiyish va so'zni ehtiyot qilish. Biroq bu fikr bir xil shaklda takrorlanmaydi. Turli obraz va ifodalar yordamida qayta bayon qilinadi. Shu jihatdan variatsiya muallifning didaktik g'oyani o'quvchi ongiga chuqurroq singdirishiga xizmat qiladi. Bu usul "Qutadg'u bilig"ning pand-nasihat ruhini kuchaytiruvchi muhim vositalardan biri hisoblanadi. Muallif birgina fikrni bir marta aytish bilan cheklanmay, uning turli qirralarini ochib boradi.

Muhokama. Tahlil qilingan misollar shuni ko'rsatadiki, Yusuf Xos Hojib til odobi masalasini faqat axloqiy-didaktik mazmunda bayon qilmagan. U mazkur g'oyalarni o'quvchiga ta'sirchan yetkazish uchun turli poetik vositalardan foydalanadi.

Avvalo, tashbih tilning kuchini konkret obraz orqali tasavvur qilish imkonini beradi. Tilning arslonga qiyoslanishi mavhum tushunchani jonli obrazga aylantiradi. Natijada o'quvchi tilning xavfini faqat aqliy jihatdan emas, balki obrazli tarzda ham idrok etadi.

Date: 29th September-2026

Tazod va semantik qarama-qarshilik esa tilning ikki tomonlama imkoniyatini ochib beradi. Bir soʻz insonni yuksaltirishi ham, boshini egishi ham mumkin. Shu tariqa muallif tilning kuchini bir tomonlama emas, balki qarama-qarshi natijalar orqali koʻrsatadi.

Parallelizm va tarseʼ pandning shakliy jihatdan yaxlit va ohangdor boʻlishini taʼminlaydi. Bir xil yoki oʻxshash sintaktik qurilmalarning takrorlanishi fikrni kuchaytiradi hamda uning yodda qolishiga yordam beradi.

Variatsiya esa muallifning bitta didaktik gʻoyani turli shakllarda davom ettirishiga imkon yaratadi. Tilni ehtiyot qilish haqidagi fikrning turli baytlarda turlicha ifodalanishi mavzuning muhimligini kuchaytiradi.

Nido sanʼati esa muallif va oʻquvchi oʻrtasidagi masofani qisqartiradi. *“Ey biligsiz”*, *“ey bāgū”*, *“ey oyul”* kabi murojaatlar orqali umumiy pand bevosita suhbatga aylantiriladi. Shu jihatdan qaralganda, *“Qutadgʻu bilig”* dagi badiiy vositalar faqat estetik bezak vazifasini bajarmaydi. Ular didaktik mazmunni shakllantiruvchi va kuchaytiruvchi poetik vositalar sifatida namoyon boʻladi.

Bundan tashqari, Yusuf Xos Hojib baytlarning qofiyasi, ritmi, sintaktik parallelizmi va tovush uygʻunligiga ham katta eʼtibor qaratgan. Qisqa va loʻnda ifodalar, takrorlar hamda qarama-qarshi qoʻyishlar pand-nasihatlarining esda qolish darajasini oshiradi. Bu xususiyatlar asarning yozma matn sifatidagi estetik qimmatini ham, didaktik samaradorligini ham taʼminlaydi.

Xulosa

Yusuf Xos Hojibning *“Qutadgʻu bilig”* asaridagi tilning fazilati, foyda va zararlari haqidagi baytlar tahlili shuni koʻrsatadiki, muallif til odobi masalasini yuksak badiiy mahorat bilan yoritgan.

Tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

Asarda til va soʻz insonning axloqiy qiyofasi hamda jamiyatdagi mavqei bilan chambarchas bogʻliq hodisa sifatida talqin qilinadi.

Tashbih vositasida tilning kuchi va xavfi obrazli ifodalangan. Tilning arslonga qiyoslanishi uning nazorat qilinmasa, inson uchun xavf tugʻdirishi mumkinligini taʼsirchan koʻrsatadi.

Tazod va semantik qarama-qarshilik yordamida soʻzning inson hayotiga ikki xil — ijobiy va salbiy — taʼsiri ochib berilgan.

Parallelizm va tarseʼ baytlarning shakliy mutanosibligi, ohangdorligi va taʼsirchanligini kuchaytirgan. Takroriy sintaktik qurilmalar pand-nasihatlarining xotirada saqlanishiga xizmat qilgan.

Variatsiya vositasida tilni ehtiyot qilish haqidagi asosiy gʻoya turli shakllarda takrorlanib, uning mazmuniy ahamiyati chuqurlashtirilgan.

Nido sanʼati orqali muallif oʻquvchi yoki tinglovchiga bevosita murojaat qilib, didaktik fikrni suhbat va nasihat shakliga yaqinlashtirgan.

Umuman, *“Qutadgʻu bilig”* da til odobi mavzusining badiiy talqini didaktika va poetikaning uzviy birligini namoyon etadi. Yusuf Xos Hojib uchun badiiy vosita faqat estetik bezak emas, balki axloqiy-falsafiy gʻoyani oʻquvchi ongiga yetkazishning samarali

Date: 29th September-2026

usulidir. Shu sababli tilning fazilati, foydasi va zarariga bag'ishlangan baytlar asarning axloqiy mazmuninigina emas, balki uning yuksak poetik xususiyatlarini ham namoyon etadi.

Yana qo'shimcha qilib aytganda, Yusuf Xos Hojib har bitta baytda qofiya va gap tuzilishi, ohangdorlikka ham alohida e'tibor qaratadi. Zero, har bir baytning o'ziga xos qofiya va ohangdorlikka ega bo'lishi, uning estetik jihatlarini kuchaytiradi. Bu, o'quvchi yoki tinglovchining e'tiborini jalb qiladi. Qisqa va lo'nda gap tuzilishi mazmunni soddalashtiradi, bu esa o'quvchilarning matnni tushunishini va eslab qolishini osonlashtiradi. Shunday qilib, estetik elementlar (qofiya va ohangdorlik) va aniq ifoda (qisqa va lo'nda gaplar) asarning ta'sirchanligini oshiririshga xizmat qilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Исҳоқов. Ё. “Сўз санъати сўзлиги” – Т.: Зарқалам, 2006. –126 б.
2. Mehmet B. “Kutadgu Bilig‘de Dil ve Üslup: Ahlaki–Estetik Normlar.” History Studies International Journal of History, 2024(2), – S. 95–119.
3. Содиқов Қ. “Қутадғу билиг” сўзлиги [Матн]:илмий–оммабоп нашр. – Тошкент: Akademnashr, 2020.– 304 б.
4. Sodiqov Q. Qoraxoniylar davri turkiy yozma yodgorliklari.– Toshkent. Akademnashr, 2025. – 360 b.
5. Sodiqov Q. O‘zbek mumtoz adabiyoti. – Toshkent: Akademnashr, 2022. –320 b.
6. Тўхлиев Б. Юсуф Хос Ҳожиб ва туркий халқлар фольклори.” –Тошкент: Bayoz, 2013.– 115 б.
7. Тўхлиев Б. Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асари. – Тошкент, 1991.– 458 б.
8. Юсуф Хос Ҳожиб. “Қутадғу билиг” (Саодатга йўлловчи билим). Транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф. Нашрга тайёрловчи Каримов Қ. – Тошкент: “Фан”, 1971.– 964 б.
9. Ҳожиахмедов А. “Шеърый санъатлар ва мумтоз қофия” . Т:- Шарқ. 1998.

